

УДК 94:331.105.442:323(477) «196» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-019

Кадри профспілок у політичному вимірі «відлиги»

В.М. Докашенко

*Горлівський інститут іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету,
v.m.dokashenko@ukr.net*

Ключові слова:

професійні спілки, Комуністична партія Радянського Союзу, компетенції профспілок, політичний вимір.

Досліджується політичний аспект кадрової роботи професійних спілок, який розглядається як важлива частина роботи з кадрами правлячої партії. Доводиться взаємозалежність між зростанням кількості компетенцій профспілок та розвитком політичного потенціалу їхніх кадрів. Визначено, що ґрунтом для зазначених процесів було визнання спілками керівної та спрямовуючої сили правлячої партії. Основним політичним завданням профспілок була не ситуативна підтримка влади, яка мала місце з боку кадрів партії, а підтвердження правильності розроблених нею методологічних засад «відлиги» на етапі їх практичної реалізації.

Trade Union's staff in the political measurement of the «Thaw»

V. Dokashenko

Gorlivka Institute of Foreign Languages of Donbas State Pedagogical University

Key words:

trade unions, Communist Party of the Soviet Union, trade unions' competences, political measurement.

The political aspect of the trade unions' staff administration is studied by the author as the most important part of the Communist Party of the Soviet Union's personnel activities. It is proved the interdependence between the increase in the number of the trade unions' competences and the development of the trade union personnel's political potential. It is determined that the basis for these processes was their recognition of the leading and guiding force of the ruling party. The main political task of the trade unions was not the situational support of the authorities that had taken place on the part of the party's cadres, but the confirmation of the correctness of the developed by the party the Thaw's methodological foundations at the stage of their practical implementation.

Діяльність кадрів професійних спілок, у силу особливостей радянської політичної системи і місця, яке в ній посідала наймасовіша організація, складалася приблизно з двох рівнозначних частин: професійної та політичної. Наявність останньої наперед обумовлювала важливість кадрової роботи профспілок для влади. Особливо гостро це відчувалося під час політичних зрушень, викликаних зміною влади або необхідністю її утвердження. Тоді автоматично зростала й вага політичної складової цієї роботи. Тому не випадково, що в основі загальновідомого вислову Й. В. Сталіна «кадри вирішують все» політичний компонент був чи не вагоміший за професійний. І це зрозуміло, адже йшлося про зміцнення влади «вождя».

Втім, не менше значення політична складова мала й тоді, коли культ особи було офіційно засуджено, коли почався процес утвердження та зміцнення нової влади, яка махровому сталінізму протиставила помірковану лібералізацію. Ос-

тання обставина ще більше сприяла підвищенню ролі професійних спілок, що автоматично збільшувало вагомість ролі їх кадрів для партійних та державних структур. Профспілки перетворювалися чи не в основний інструмент лібералізації. Дійсно, в умовах, коли культ особи протиставлявся культ трудящих мас, найбільш підходящою організацією, на основі якої можна було б змінити владну парадигму у вигідному напрямку, годі було й шукати. Тому дослідження політичного чинника кадрової роботи видається цілком виправданим.

Значущість політичної складової кадрової роботи професійних спілок ще більше актуалізує сучасний стан цієї громадської організації. Роз'єднані на «залежні» та «незалежні» від влади, організаційно та матеріально ослаблені, вони не здатні на ефективний соціальний захист трудівників, так необхідний їм у ході многотрудного і дуже суперечливого процесу реформування

країни. Безперечно, ситуація загострюється ще й тим, що проходить він на тлі фактичної війни на Донбасі, анексії Кримського півострова та масового зубожіння української спільноти. Однак, ефективна реалізація одвічного потенціалу цієї громадської організації в сьогоdnішніх умовах здатна, на нашу думку, суттєво вплинути на хід реформаційних новацій влади, значно пом'якшуючи їх у соціальному відношенні, тим самим змінюючи парадигму внутрішньої політики органів державної та місцевої влади.

З огляду на зазначене, дослідження політики влади щодо профспілкових кадрів у час, що отримав в історії публіцистичну назву «відлига», не виглядає безнадійно схоластичним. Виявлення та аналіз політичних аспектів у кадровій роботі спілок, з нашої точки зору, може сприяти вдосконаленню підходів до роботи з їх сьогоdnішніми кадрами. Це впливає зі схожості нинішнього періоду й періоду «відлиги». Схожості не за змістом, а за масштабністю проголошених реформ. І тоді, і зараз влада, реформуючи країну, використовувала профспілки в інтересах власного захисту. Лише в середині 50–60-х рр. минулого століття політичний аспект реалізовувався через декларативне розширення їх повноважень, а зараз, на жаль, через їх слабкість. Остання якраз і не дозволяє професійним спілкам організувати належним чином трудівників на здійснення відповідного тиску на владні структури з метою підвищення соціальних стандартів української спільноти. Бездіяльність спілок теж має свій політичний вияв, бо вона дозволяє владі без будь-якого остраху проводити реформи, не завжди вивірені та не виважені з огляду необхідності соціальних гарантій. З огляду на зазначене, пропонується тема наукового пошуку є актуальною. Втім, незважаючи на відчутну наукову і практичну значущість, рівень її розробки не можна визнати достатнім. Це стосується як усього періоду «відлиги», так і трансформації її політичної системи, включаючи, звичайно, і професійні спілки. З'ясування причин цього стану вимагає окремого історіографічного дослідження. Зараз же зауважимо, що найбільш повно проблема профспілкового руху розкрита не з історичної, а з політологічної точки зору. Йдеться про монографію В. Ф. Цвиха [1], що важлива для нас розкриттям методологічних засад функціонування профспілок, а також про дослідження О. Л. Тупиці, в якому розкривається місце наймасовішої організації в політичній системі сучасного суспільства [2]. У процесі підготовки цієї статті використовуватимуться ідеї, викладені у власних доробках з проблем організаційної роботи професійних спілок [3].

Таким чином, актуальність теми та недостатній рівень її розробленості дають достатньо підстав для її подальшого дослідження. Метою цієї статті є виокремлення політичної складової в кадровій роботі професійних спілок та з'ясування її практичного значення для партії влади. Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі завдання: визначити напрямки політичного впливу кадрової роботи профспілок, спрямованої на захист інтересів влади, простежити кількісну сторону питання, з'ясувавши можливості політичного впливу громадської організації, встановити наявність взаємозв'язку між компетенціями профспілок, привнесеними «відлигою» та їх кадровою роботою, виокремлюючи політичну складову в доборі та розстановці профспілкових кадрів.

Передусім зазначимо дві важливі обставини, які передують дослідженню проблеми. По-перше, ми виходимо з того, що для партії влади кадри професійних спілок були лише частиною кадрової політики, яка охоплювала всі сфери життя тогочасного суспільства. По-друге, в силу об'єктивних обставин кадровий корпус профспілок формувався з двох частин. До першої входили так звані «звільнені» працівники – ті, що обіймали профспілкові посади на професійних засадах. Вони перебували на них після звільнення з попереднього місця роботи. До другої частини можна віднести профспілковий актив, який поєднував профспілкову діяльність з основним місцем роботи. Це були дві взаємопов'язані половини, пріоритетність яких визначити можна хіба що умовно. Вага останньої для діяльності громадської організації була не менш значущою, а тому цілком заслуговує на самостійне дослідження. В цьому ж доробку пропонуємо зупинитися лише на аналізі добору та розстановки професійних працівників, виокремлюючи політичну складову їх діяльності та підкреслюючи значущість для інтересів влади.

Для визначення потенціалу впливу профспілкових кадрів на перебіг політичних подій у республіці та регіонах зупинимось спочатку на кількісній стороні питання. Для цього, згідно чинного на той час профспілкового статуту [4], визначимо органи, в яких передбачалися посади «звільнених» працівників, а за архівними даними з'ясуємо їх кількість у республіці. З урахуванням розподілу радянських профспілок за галузевим принципом станом на січень 1958 р. керівні органи спілок УРСР налічували 9 республіканських галузевих комітетів (в 1957 р. їх було 23), 279 обласних, 9 дорожніх і басейнових комітетів, 4 155 міськкомів і райкомів. Окремо виділимо

первинні профорганізації, які виступали основою громадської організації. В країні налічувалося 84 907 фабрично-заводських та місцевих комітетів (ФЗМК). Крім того, на території республіки діяло 26 обласних рад професійних спілок, сформованих на територіальних засадах. З урахуванням формування радянських профспілок за галузевими та територіальними підходами, всю цю надзвичайно розгалужену структуру очолювала Українська республіканська рада. Підпорядковані їй структури на 1 січня 1958 р. (без колгоспного селянства та без членів профспілок навчальних закладів) об'єднували 8 896 756 членів. Отже, профспілковим членством не було охоплено лише біля півмільйона осіб, зайнятих на виробництві [5, арк. 15].

При цьому принагідно зазначимо, що кількість платних працівників суворо регламентувалася Всесоюзною центральною радою професійних спілок (ВЦРПС). Передусім це стосується найбільш їх чисельної ланки – ФЗМК. Уже в квітні 1956 р. рішенням X Пленуму ВЦРПС президіям республіканських, обласних, дорожніх, басейнових і територіальних комітетів було надано право затверджувати штати для фабрично-заводських і місцевих комітетів у межах фонду заробітної плати. Якщо в них налічувалося від 500 до 2000 працівників, їх профспілковий комітет мав право на одного платного працівника, від 2 до 3 тисяч – не більше двох працівників, від 3 до 5 тисяч – не більше трьох, від 5 до 10 тисяч – не більше чотирьох, від 10 до 15 – не більше п'яти, від 15 до 25 тисяч – не більше шести, від 25 до 35 тисяч – не більше дев'яти, понад 35 тисяч – не більше 10 робітників. У цехових комітетах, в яких налічувалося понад півтори тисячі членів профспілкової організації, дозволялося мати лише одного штатного працівника [6, с. 1].

Досить чисельним був також штат обласних рад професійних спілок. Станом на 1 січня 1958 р. в них працювало 21 594 штатних працівники. Найбільш чисельними була Сталінська облпрофрада, в якій налічувалося 5 574 «звільнених» працівники, у Ворошиловградській – 2 720, Харківській – 2 007, Дніпропетровській – 1 172, Одеській – 1 095. Були облпрофради, в яких штат був зовсім незначним. Наприклад, Тернопільська обласна рада профспілок мала у своєму штаті всього 95,5 ставок, Дрогобицька – 201. Слід, очевидно, враховувати, що досить значне число штатних профспілкових працівників в обласних радах обіймали працівники бібліотек, спортивних товариств та Будинків культури. До цього числа входили також технічні інспектори

та страхові лікарі облпрофрад [7, арк. 16].

Наведений цифровий матеріал дає підстави для того, щоб визначити можливості для здійснення профспілковими організаціями впливу на перебіг політичних подій. По-перше, вони мали ідеально вибудовану для цього структуру, яка згідно Статуту профспілок визнавала КПРС керівною та спрямовуючою силою, що наперед обумовлювало характер їх політичної діяльності. По-друге, профспілковим членством було охоплено практично 100% зайнятого на виробництві населення, що свідчить про наявність міцної соціальної бази для здійснення політичного впливу. І, нарешті, по-третє, в їх розпорядженні була чисельна армія професійних кадрів, які були здатні його здійснювати.

Новій владі, яка намагалася утвердитися на руїнах сталінізму і одночасно вела перманентну боротьбу з його ортодоксальними прихильниками, без опори на кадри професійних спілок було не обійтися. Партійні кадри, які були розставлені на місцях буквально напередодні важливого для нових керівників ХХ з'їзду, свою справу вже зробили. За нашими підрахунками, в УРСР на березень 1956 р. на місцях було змінено біля 75% керівних партійних кадрів [8, с. 215]. Цю статистику у свої спогадах підтверджує політичний опонент нового очільника партії Д. Т. Шепілов. «Хрущов майстерно використовував систему підбора і розстановки кадрів, – писав він. Прошло декілька років від часу його обрання Першим секретарем ЦК і в органах партійного керівництва і державного управління в центрі і на місцях більш ніж достатньо опинилося «хрущовських кадрів» [9, с. 13]. З огляду на цю обставину відомий виступ М. С. Хрущова на ХХ з'їзді дещо тьмяніє, а сам Перший секретар вже не виглядає такою вже й неймовірно героїчною фігурою серед політиків того часу.

Ми були переконані, що подібна участь чекала й на кадри наймасовішої громадської організації. Втім, аналіз тогочасної виборчої статистики не лише не виправдав наших сподівань щодо активної участі профспілок у приході нової влади, а й повністю їх заперечив. Наприклад, на рівні облпрофрад, які в областях найближче знаходились до форпостів КПРС – обкомів партії і одночасно перебували в центрі впливу на профспілкове життя, було змінено лише двох голів і п'ять секретарів. Та й ті – у зв'язку з переходом на іншу роботу.

Великі перетурбації в керівних органах профспілок України почалися лише через два роки. Хоча ще в лютому 1957 р. Перший секретар ЦК Компартії України О. І. Коротченко на нараді

перших секретарів обкомів партії і голів облвиконкомів заявив: «У нас в облпрофрадах сидять заслужені люди, яких не можна ображати, але їм треба йти вже на пенсію. Треба з ними по партійному поговорити... тим більше, що персональні пенсії хороші [10, арк. 48]. У грудні 1957 р. на засіданні секретаріату ЦК Компартії України було розглянуто питання «Про проведення звітів і виборів у профспілкових організаціях Української РСР». У його резолюції було записано: «ЦК Компартії України вимагає від обласних, міських, районних комітетів партії вжити заходів до зміцнення керівних кадрів у профспілкових органах» [11, арк. 70].

Реакція не змусила на себе довго чекати. В 1958 р. було зміцнено апарат Укрпрофради. Зокрема, на VI з'їзді профспілок Української РСР до неї було обрано двох нових секретарів, до 10 збільшилася також кількість відділів. З'явилися відділи охорони праці, соціального страхування, іноземного туризму та фінансово-плановий. Самі назви нових підрозділів говорять про зміну пріоритетів у діяльності наймасовішої організації. На виборах, що пройшли в 1958 р. в областях, було одночасно замінено 14 голів облпрофрад. Більша половина з них була звільнена з формулюванням: «такі, що не впоралися з роботою». Серед них були голови рад двох надзвичайно важливих в економічному відношенні регіонів: Дніпропетровському та Запорізькому. Всі інші голови облпрофрад були звільнені зі значно м'якшим визначенням: «у зв'язку з виходом на пенсію». На третину змінилися очільники республіканських комітетів. Однак, найбільших змін зазнали ФЗМК, де було обрано 53% нових голів [12, арк. 3–4; 8].

Зазначене вище наводить на думку, що від профспілкових комітетів різного рівня ніхто не вимагав прямого політичного захисту нової влади, як, скажімо, в 1956 р. від партійних комітетів. Припускаємо, що на заваді цьому стояли їх надзвичайна розгалуженість та чисельність, які не дозволяли в короткі строки підібрати кадри необхідної політичної орієнтації та здійснити ротацію чинних. На нашу думку, профспілкам була уготована політична участь іншого ґатунку. Тому й ротація профспілкових очільників на місцях відбулася незадовго до початку роботи доленосного для прихильників «відлиги» з'їзду, а два роки поспіль. Пояснення зазначеному ми вбачаємо в тому, що методологія «відлиги» вибудовувалась на зовнішньо показному запереченні сталінізму. Заперечуючи культ окремої особи, її ініціатори змушені були протиставити йому особливу значущість трудящих мас. Професійні спілки, будучи

масовою громадською організацією, яка згідно Статуту об'єднувала «на добровільних началах робітників і службовців всіх професій, незалежно від раси, національності, статі і релігійних переконань», найбільше підходили для втілення в життя цієї ідеї. Через розвиток профспілок, через розширення їх компетенцій можна було створити ілюзію панівного становища трудящих і, у такий спосіб, виправдати як засудження сталінізму, так і власний прихід до влади. Вже потім на цій основі почали долати стереотипи у свідомості спільчан, сформовані за сталінських часів, та визначати радянському суспільству перспективу подальшого поступу. Цілком можливо, що саме за допомогою реалізації цієї стратегічної лінії КПРС отримає підстави для того, щоб записати в Новій програмі КПРС: «Народ – вирішальна сила будівництва комунізму».

Не виключено, що в угоду зазначеному така увага приділялась цій громадській організації в промові Першого секретаря ЦК на XX з'їзді. Та й Постанова грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК «Про роботу професійних спілок СРСР» була прийнята не випадково. Вже сам факт винесення проблеми подальшого розвитку профспілок на розгляд Пленуму свідчив про її значущість та вагомість для партії влади. Звідси й така пильна увага до кадрів профспілок. «Передусім, – зазначалося в постанові Пленуму, – слід зміцнити досвідченими, ініціативними працівниками ради профспілок і фабрично-заводські комітети, сміливіше залучати до керівної роботи нові, свіжі сили...» [13, с. 225]. Наклавши цю партійну настанову на вищенаведений архівний матеріал, з'ясуємо, що її було виконано до дрібниць. Навіть ротація профспілкових кадрів здійснювалася у зазначеній послідовності.

Отже, якщо новим очільникам країни від профспілкових кадрів потрібна була не ситуативна політична підтримка напередодні важливого для них партійного форуму, то якої ж допомоги тоді вони від них очікували? Отримати достатньо переконливу відповідь на це питання можна лише якщо розглядати процес розширення прав профспілок у контексті одночасного зростання значущості для влади також і профспілкових кадрів. Логіка проста: чим більше компетенцій отримувала організація трудящих, тим більшої ваги набували кадри профспілок, які їх реалізовували на місцях і в центрі. На нашу думку, партія влади очікувала від них передусім підтвердження своїх методологічних установок, що було для неї значно важливіше, ніж ситуативна підтримка з боку партійних кадрів, яку вони надали їй напередодні XX з'їзду.

Дещо випереджаючи хід викладу наших міркувань зазначимо, що процес розширення компетенцій радянських тред-юніонів зайшов настільки далеко, що до редакції Статуту 1959 р. внесено безпрецедентне положення, яке за сталінських часів, безсумнівно, було б розцінене не інакше як зазіхання на державну владу з усіма наслідками, що з них випливали і характерними для того часу. В ньому не лише фіксувалася роль та значення профспілок, а й констатувалося, що вони «все ширше залучаються до розв'язання питань державного, господарського і культурного будівництва [14, с. 5]. Свій подальший розвиток ця теза отримала в Статуті зразка 1963 р. У ньому окреслювалась її перспектива, яка ставилася в залежність від ступеню подальшого просування суспільства до комунізму [15, с. 6]. Нам невідомо, чи вважали укладачі Статуту процес відмирання держави, яке мало відбутися згідно Нової програми КПРС при комунізмі, через подальше розширення функцій професійних спілок. Однак, у Проекті нової Конституції, розробка якої завершилася у 1964 р. цьому процесу надавався конституційний характер. Зокрема, ст. 49 передбачала, що «Окремі функції державних органів можуть передаватися громадським організаціям» [16, с. 411].

Безперечно, серед цього широкого кола завдань, що постали перед профспілковим кадрами, були й такі, які зараз не можуть сприйматися без посмішки. Наприклад, починаючи від першого сталінського Статуту й закінчуючи Статутом, прийнятим в 1963 р., їх укладачі уготували дивну участь. Працівникам цієї громадської орга-

нізації з усією серйозністю пропонувалося «вести роботу із здійснення завдання піднесення культурно-технічного рівня робітників до рівня працівників інженерно-технічної праці». Правда, словосполучення «ведуть роботу» у двох останніх статутах було замінено більш обтікаємим – «активно сприяють». Однак така перестановка, за великим рахунком, суті справи не змінювала, адже за логікою виходило, що робітникам не було потреби навчатися в університетах. Їм слід було лише вступити до профспілки, яка рано чи пізно повинна були вивести їх на культурно-технічний рівень інженерно-технічних працівників.

Більш детальний аналіз конкретних статутних положень, які обумовлювали відповідні напрямки політичної діяльності «звільнених» працівників, зробимо дещо пізніше. Спочатку ж зупинимося на кількісній стороні питання, що повинно сформувати загальне уявлення як про масштаби розширення повноважень професійних спілок, так і про зростання значення для влади їх кадрового потенціалу. На основі преамбул основоположних документів, прийнятих у 1949, 1954, 1959 та 1963 рр., нами підраховані компетенції цієї масової організації, що дозволяє, з одного боку, простежити динаміку їх зростання практично впродовж усього періоду сталінських часів. Очікуємо, що все разом взяте підтвердить наше попереднє припущення щодо взаємозв'язку чисельності компетенцій спілок із ступенем зацікавленості владних структур до їхнього кадрового потенціалу. Результати підрахунків подано в таблиці, що наводиться нижче [17].

Таблиця 1.

Компетенції профспілок у кількісному вимірі

Кількість статутних компетенцій профспілок [одиниць] (в числівнику в відсотках до попередніх даних)			
1949 р.	1954 р.	1959 р.	1963 р.
76	96 /23,2 %	102 /5,9%	150 /32%

З наведених у таблиці даних вимальовується картина стабільної динаміки зростання компетенцій професійних спілок упродовж усього досліджуваного періоду. Останнє підтверджує наше попереднє припущення про те, що через розширення повноважень, ініційованих партією влади, реалізовувалися методологічні засади «відлиги». Тому, чим ширшим було коло повноважень профспілок, тим більшою була вага профспілкових кадрів, які їх реалізовували. За Статутом 1954 р.

кількість компетенцій профспілок, порівняно зі сталінським статутом, зросла майже на чверть, за редакцією Статуту 1959 р. – майже на третину, а за останнім статутом «відлиги» – перевищила 61%. По суті, це означає зростання на ці величини політичної складової в діяльності «звільнених» профспілкових працівників. Однак, разом з цим, це засвідчує і зростання, знову ж таки на ці величини, залежності наймасовішої організації від правлячої партії, яка їх продукувала. З цієї

точки зору участь профспілок у деєсталінізаційних процесах не послаблювала їх залежність від КПРС, а, навпаки, суттєво її поглиблювала. Благі наміри теоретиків «відлиги» на деєсталінізацію суспільства обернулися для профспілок посиленням їх залежності від єдиної на той час політичної партії.

Зазначене, а також сама логіка викладу матеріалу, вимагають аналізу політичної складової у практичній діяльності кадрів наймасовішої організації кожного з повноважень. Тут ми не ставили за мету дослідити ефективність реалізації отриманих повноважень, а тому лише процитуємо Голову ВЦРПС В. В. Гришина на VI з їзді профспілок СРСР. «Біда полягає не в тому, що в профорганізаціях не вистачає прав, а в тому, що надані їм права погано використовуються» [18, арк. 149]. Чи не тому, випадком, «погано використовуються», що їм було запрограмовано невластивий їм рівень політизації? Остання обставина і мета цього дослідження змушують автора назвати хоча б деякі з набутих за цей час повноважень. Однак зупинимось спочатку на їх засадничому положенні.

На нашу думку, надмірна політизація набутих компетенцій логічно випливає з проголошення основоположного принципу функціонування радянських спілок, який було прописано у всіх без винятку статутах. Йдеться про те, що «Радянські профспілки проводять всю свою роботу під керівництвом комуністичної партії – організуючої та спрямовуючої сили радянського суспільства». В такому звучанні цей принцип перекочовував із Статуту до Статуту без будь-яких змін. Правда із Статуту 1949 р. було вилучено тезу про те, що вони згуртовують трудящих навколо партії Леніна – Сталіна, яку замінено розлогим просторікуванням про їхню боротьбу за побудову комуністичного суспільства, виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму і, навіть, зміцненні «активної оборони Радянської Батьківщини». Втім, уже в наступному Статуті всі вони були зняті. Увага профспілок у ньому концентрувалася виключно на будівництві комунізму. В останньому Статуті «відлиги» мала місце та ж сама констатація ролі партії, після чого здійснювався екскурс у минуле громадської організації, навіть, з використанням цитат із виступів М. С. Хрущова, що неприпустимо в установчому документі.

Включення до статутів тези про керівну і спрямовуючу роль КПРС наперед обумовлювало характер всіх компетенцій профспілок і, відповідно, орієнтувало кадри масової громадської організації на обстоювання інтересів партії, що вже первісно характеризувало її діяльність як

політичну. Введення зазначеного положення до профспілкових статутів змушувало цю громадську організацію продублювати в них усі інші партійні постулати: про класовий характер розвитку суспільства, про провідну роль у ньому робітничого класу та його союзу з селянством, про панівний стан державної форми власності, про особливий статус радянської держави, як держави диктатури пролетаріату, що згодом «переросла» в «загальнонародну» тощо. З кожного відповідного партійного положення випливали певні компетенції професійних спілок, а з них, у свою чергу, форми практичної діяльності її працівників, що обіймали ті чи інші посади. Наприклад, похідною від ідеї панівного становища державної форми власності на засоби виробництва була їх компетенція широкого залучення трудящих до управління виробництвом та розвиток творчої активності робітників та службовців. З державної форми власності також випливали такі повноваження, як «могутнє піднесення всіх галузей народного господарства, подальше зміцнення економічної і оборонної могутності Радянської держави, боротьба за виконання і перевиконання народногосподарських планів, технічний прогрес, безперервне зростання продуктивності праці, найсуворішу економію і заощадливість в усіх ланках народного господарства, за максимальне використання всіх резервів і можливостей для швидкого росту промислового і сільськогосподарського виробництва, для невпинного піднесення рівня матеріального добробуту і культури трудящих».

Проголошення радянської держави державою робітників і селян надавало профспілкам право боротися «за подальше зміцнення соціалістичного суспільного і державного ладу, основою якого є непохитний союз робітничого класу і колгоспного селянства». Цей же теоретичний посил КПРС дозволяв профспілкам брати участь «у виборах органів державної влади, у виробленні законів з питань виробництва, побуту і культури», добиватися зміцнення державного і господарського апарату та поліпшення його роботи. Декларування передачі державних функцій професійним спілкам дозволяло наділити їх правами для участі в плануванні та регулюванні заробітної плати, в розробленні системи оплати праці та преміальних положень...». Вони також отримали право добиватися впровадження технічно обґрунтованих норм виробітку, здійснення контролю за переглядом норм виробітку і правильним застосуванням діючих систем оплати праці і своєчасною виплатою заробітної плати.

Немає необхідності наводити всі інші компетенції радянських тред-юніонів. Можливо, навіть цей значно урізаний їх перелік є завеликим для обсягу цього дослідження, проте він дозволяє з достатньою повнотою підтвердити припущення про те, що вся діяльність кадрів професійних спілок отримувала політичну спрямованість від конкретного повноваження, що випливало з відповідного посилення партії влади. Звернемо увагу на ту обставину, що нами не бралися до уваги суто ідеологічні компетенції на кшталт допомоги членам профспілки підвищувати свій ідейно-політичний рівень або поширення політичних знань. Як правило, всі вони переносилися від однієї редакції Статуту до іншої, яку приймав черговий профспілковий форум. Додавалися також «нові», які часто являли собою не що інше, як роздрібнення попередніх. Завдяки внесеним у стратегію розвитку «уточненням» у формулюваннях утворювалися їх нові клони, але всі вони за будь-яких обставин залишалися похідними від первісного ідеологічного посилення КПРС. Останній, в свою чергу, продукувався партійним з'їздом. Так, ідея деєсталінізації, принесена XX з'їздом партії змінила парадигму профспілкового руху в СРСР у бік розширення їх функцій. XXI з'їзд вніс свої поправки у зв'язку з висновком про повне завершення побудови соціалізму, а рішення XXII – взагалі орієнтували спілки на побудову в досяжному майбутньому комуністичного суспільства. Конкретна реалізація всіх висновків, уточнень та програм залишалася за профспілковими кадрами, які перетворювалися на глашатаїв партійних ухвал.

Тому, за потенціалом підтримки нової влади навряд чи можна було відшукати якусь іншу громадську організацію, кадри якої б з такою відданістю та ретельністю виконували політичне замовлення владної партії. Більше того, утримання цього специфічного провідника партійної ідеї нічого не вартувало, а ні владним, а ні партійним структурам. Усі фінансові витрати повністю лягали на профспілкові комітети, бюджет яких значною мірою формувався з членських внесків самих спілчан. Наприклад, у 1957 р. штат платного профспілкового апарату УРСР складав 21 594 одиниці, а його річний фонд заробітної плати зріс до 162 434. 2 рублів [19, арк. 16]. При цьому принагідно зазначимо, що середня заробітна плата в УРСР на той час була невисока і складала лише 70,6 рублів на місяць [20]. Це означає, що робітники і службовці зі свого мізерного заробітку оплачували утримання профспілкового апарату, діяльність якого спрямовувалася на захист політичних інтересів партії.

Саме його політичні можливості понад усе цікавили партійні комітети, які з особливою увагою ставилися до формування кадрового корпусу профспілок. Втім, зауважимо, що поєднання в кадровій роботі політичного та ділового начал не можна віднести до нововведень М. С. Хрущова. Його команда досить широко лише використовувала цей симбіоз. У дійсності ж він був закріплений ще в Статуті КПРС, прийнятому за часів Й. В. Сталіна в 1952 р. Згідно цього статутного положення член КПРС, незалежно від того, де і на якій би посаді він не перебував, мав за обов'язок «неухильно проводити вказівку партії про правильний підбір кадрів за їх політичними та діловими якостями» [21, с. 287]. При цьому варто зазначити, що цей обов'язок ретельно контролювався вищими органами партії. Так, в Постанові Пленуму ЦК Компартії України, що проходив у липні 1959 р. й у ході якого розглядалися проблеми кадрової роботи, звертається увага на те, що при доборі кадрів деякі партійні і господарські працівники порушують названий принцип. У результаті на керівні посади, зазначалося в його Постанові, потрапляють «політично незрілі і безініціативні працівники». До цього, очевидно, слід додати ще одну немаловажну деталь, яка прямо підтверджує наш висновок щодо прямої зацікавленості органів партії до кадрових питань спілок. Пленум звернув увагу партійних органів на те, що в багатоаспектній системі парткерівництва цією громадською організацією першочергове значення мають питання формування кадрів. Зокрема, Постанова пленуму загострювала увагу партійних організацій на необхідності «подальшого посилення керівництва профспілками і, перш за все, у справі добору та виховання кадрів» [22, с. 684; 689].

Враховуючи відповідальність справи, значну увагу приділяла цьому питанню і республіканське керівництво профспілок. Зокрема, VII Пленум Укрпрофради в 1962 р. зобов'язав перших керівників обласних рад, республіканських і обласних комітетів особисто займатися справою вивчення, розстановки та виховання кадрів [23, арк. 17]. Питання ще більше активізувалося після затвердження XXII з'їздом Статуту КПРС, до якого були внесені суттєві зміни до виборів керівних партійних кадрів республіки. Йдеться про їх оновлення на одну третю на рівні ЦК та обкомів партії, а міськомів, райкомів та парткомів – наполовину. При цьому члени цих керівних органів могли бути обрані підряд не більше двох разів. Така постановка питання поставила профспілкові комітети вищого рівня у досить делікатне становище. З одного боку, в їхньому Статуті, прийнятому у 1959 р., подібних

змін прописано не було і формально вони могли не реагувати на партійні новації аж до наступного з'їзду профспілок. Їх XIII з'їзд, який міг би внести аналогічні зміни, мав зібратися лише в 1963 р. З іншого, – визнаючи керівну та спрямовуючу силу КПРС, вони не могли не реагувати на партійні ініціативи. Ситуація ускладнювалася тим, що в 1962 р. відбувалися вибори до обласних комітетів, які з особливою гостротою поставили питання зміни значної частини кадрового корпусу профспілок на рівні області.

Цікавими у цьому відношенні виглядають матеріали до виступу відповідального працівника Укрпрофради на семінарі-наradі в ВЦРПС, що мала відбутися в серпні 1962 р. Організаційний відділ Укрпрофради, який готував матеріали для зазначеного виступу, вніс до них наступне: «Вже зараз обласні ради профспілок готуються до того, щоб на майбутніх виборах повністю замінити у відповідності з Програмою КПРС працівників, що пропрацювали понад 2 строки. І таких у нас серед голів обкомів приблизно 120 осіб чи трохи більше 40%». Однак, озвучити це на нараді представнику українських спілок не довелося. Секретар Укрпрофради, який опікувався оргвідділом і, очевидно, був останнім, хто переглядав підготовлений документ, цитоване вище викреслив. Можливо, що це було зроблено з тактичних апаратних міркувань, однак не можна виключати вірогідності й того, що в такий спосіб Укрпрофрада продемонструвала власну позицію на пропонувані партією зміни, адже загальновідомо, що апаратні працівники і партії, і профспілок зустріли це рішення досить прохолодно.

Між тим, керівництво профспілок республіки своє реальне ставлення до цього повинні були засвідчити вже на найближчих виборах у облпрофрадах. Проблема загрожувала набутти небажаного політичного звучання. Перебування на старій позиції «стабільності» кадрів не могло залишитися без наслідків, перш за все, для профспілкового керівництва республіканського рівня. Тому за «дивним» збігом обставин склад голів обласних рад профспілок на виборах 1962 р. було оновлено рівно на третину, як і вимагав того Статут КПРС для обласних комітетів партії. Голови обласних рад профспілок було замінено у Волинській, Київській, Кіровоградській, Ровенській, Станіславській, Сумській та Чернігівській областях [25, арк. 32; 36].

Дослідження названого вище документу дозволяє виявити ще одну суттєву деталь, яка повністю нівелює гучні реляції прихильників «відлиги» про демократичність виборів у профспілках.

Зокрема, в ньому за позитив видається те, що у ході передвиборчої кампанії до Укрпрофради викликався голова або секретар облпрофради, де разом із представником вищого профспілкового органу «детально розбиралися з кожною кандидатурою працівників обкому, райкому профспілки чи великих ФЗМК. Значна допомога, – зазначалося далі в документі, – була надана з боку ЦК Компартії України та обкомів партії». Суттєвий резерв у покращенні кадрової роботи профспілок КПРС вважала в підвищенні питомої ваги робітників та інженерно-технічних працівників, зростанні їхнього освітнього рівня та збільшення в кадровому складі жінок та молоді. Однак, за всієї важливості зазначеного, в умовах, де партія оголосила себе керівною та спрямовуючою силою суспільства, зазначене не могло бути основою для якісного покращення складу їх кадрів. Це, власне, підтверджує посібник, який зі змінами та доповненнями витримав не одне перевидання. Йдеться про навчальний посібник для вищої школи профспілкового руху «Организационная работа профсоюзов». У ньому, зокрема, зазначалося, що основою покращення якості профспілкових кадрів лежить у зміцненні партійного ядра у профспілках. «Партійність – один із найважливіших показників політичної зрілості профспілкових працівників, їх здатності забезпечити класовий підхід у діяльності профспілкових організацій», наголошувалося в ньому [26, с. 134].

У неухильності дотримання цього постулату легко перекоонатися, ознайомившись з «об'єктивками» керманічів профспілкових комітетів на рівнях Укрпрофради та обласних республіканського комітету, обласних рад. Тут усі ключові посади обіймали виключно члени КПРС. Аналогічна ситуація мала місце і в обласних та республіканських комітетах. На рівні голів ФЗМК ситуація з партійністю була іншою. Тут намагалися дотриматися паритету між партійним та непартійною частинами виборного органу. Як правило, головами великих ФЗМК обиралися члени КПРС, а менших – безпартійні. Нами проаналізовано партійність членів ФЗМК і Голів ФЗМК за період з 1955 р. по 1963 р. З'ясувалося, що за цей час склад ФЗМК у партійному відношенні суттєво не змінився. Якщо в 1955 р. до них входило 23,4% членів і кандидатів у члени КПРС, то в 1963 р. – 27,1%. Зростання складає 3,7%. У той же час, в абсолютному вимірі чисельність членів ФЗМК за цей час зросла з 64,7 тис. осіб у 1955 р. до 114,1 тис у 1963 р., тобто збільшилася на 43,3%. Аналогічні дані по головах ФЗМК засвідчили, що рівень партійності в 1955 р. серед них складав

47,7%, а в 1963 р. – 49,8%. Отже, за цей час кількість членів КПРС збільшилася всього на 2,1%, хоча в абсолютних даних у 1955 р. чисельність голів ФЗМК складала 43 688 осіб, а в 1963 р. 114 147, тобто зросла майже на 62% [27, арк. 4; 1].

Отже, за зазначений період зросло число фабрично-заводських комітетів і, відповідно, зросла кількість голів ФЗМК, та склад цих керівних органів, що загалом свідчить про зростання ролі первинних профспілкових організацій. Зауважимо, що рівень партійності при цьому пропорційно не зростав. Він штучно утримувався приблизно на паритетному рівні. Останнє, на нашу думку, було продиктовано тією роллю трудящих мас, що відводилася їм теоретиками «відлиги» на етапі утвердженні нового етапу тоталітарних відносин і, звичайно ж, тієї влади, що його ініціювала. Тому питання дотримання певного паритету між партійними та безпартійними частками у виборних керівних органах було обумовлено політично. Втім, зазначене не заважало, партійним лідерам посилатися на широко відому на той час працю В. І. Леніна «Як організувати змагання?». Керуючись народною мудрістю про богів, які не обпалюють горшки, свого часу він писав: «без керівної ролі практиків організаторів із «народу», із робітників і трудящих селян ні в якому разі не обійтися» [28, с. 202].

Втім, як свідчать чисельні документи, партійна рекомендація на посаду не давала гарантії якості кадрів. Крім того, вона не завжди не завжди була зрозумілою для самих спілчан. Показовим у цьому відношенні є усунення з посади на Пленумі (червень 1960 р.) голови Укрпрофради К. Ф. Москальця, який обіймав цю посаду з 1953 р. Для більшої переконливості процитуємо виступ секретаря ЦК І. П. Казанця на пленумі профспілок: «Президія ЦК, – зазначав він, – вважає за необхідне зміцнити керівництво Укрпрофрадою і рекомендує Пленуму розглянути питання про звільнення від обов'язків і члена президії Укрпрофради т. Москальця. ЦК не має жодних зауважень до його роботи. Немає нічого такого, щоб його компрометувало. Втім ЦК вважає, що необхідно зміцнити керівництво і рекомендувати іншу кандидатуру, а т. Москальця використати на іншій роботі» [29, арк. 154].

Мабуть, не варто в цьому виступі партійного боса шукати якусь логіку, бо вона тут геть відсутня. Дійсно, якщо немає претензій та компромату, то навіщо тоді «зміцнювати»? Годі її шукати і в новому призначенні колишнього лідера українських спілок. Після звільнення з посади його було призначено першим заступником Міністра

соціального забезпечення УРСР. Отже, підвищенням по службі це теж важко назвати. Що ж тоді це було? Скоріше за все, мали місце певні апаратні інтриги, або ж секретар республіканського ЦК просто лукавив, не називаючи істинну причину звільнення. Цей випадок зацікавив нас своїм неприхованим нехтуванням прав спілчан, які обирали К. Ф. Москальця, і яким навіть ніхто не спромігся пояснити причин його звільнення. Як ніхто не спромігся роз'яснити членам професійних спілок переваги нової кандидатури на цю посаду. Біографія нового очільника українських спілок практично повторювала біографію попередника. Зазначене засвідчує абсолютне безправ'я профспілкових обранців перед їх партійним патроном. Думається, що це не була звичайна хиба в стилі партійного керівництва, це був вияв системної хиби політичного устрою держави та кадрової політики КПРС.

Щоб більш рельєфно окреслити суперечність у діях ЦК наведемо витяг з Постанови IV пленуму Укрпрофради, який проходив трохи більше року тому. Для того, щоб виключити будь-яке подвійне тлумачення, знову процитуємо частину його ухвали: «IV Пленум зобов'язує всі профспілкові організації дотримуватися ленінських принципів колективності керівництва, всебічно розширювати профспілкову демократію, регулярно скликати пленуми, підвищувати роль і значення президій профспілкових органів...» [30, арк. 175]. Цей витяг з документа мало не дослівно запозичений з підручників партійного та профспілкового будівництва того часу, повністю суперечить діям секретаря ЦК на Пленумі профспілок, на якому була здійснена ротація Голови Укрпрофради. Не зрозуміло, у який спосіб спілчани могли підвищувати роль та значення своїх виборних органів за такого ставлення до них з боку представника партії влади.

У зв'язку зі сказаним небезпідставним виглядає докір з боку профспілок на адресу партійних комітетів, який нам вдалося відшукати в ЦДАВО. Вивчаючи стан справ з добром та розстановкою керівних профспілкових кадрів у Запорізькій області поважна комісія у складі двох завідувачів відділом Укрпрофради та секретаря республіканського комітету профспілки працівників місцевої промисловості в своїй доповідній записці на ім'я Голови республіканської ради повідомляла: «Партійні органи в деяких випадках виявляють поспішність та поверховий підхід при рекомендації кандидатур на посади голів фабзавкомів, унаслідок чого рівень профспілкової роботи на таких підприємствах дуже низький і не відповідає

вимогам постанов ЦК і рішень XX з'їзду». За приклад комісія взяла рекомендацію Мелітопольським міськомом партії на посаду голови заводу консервного заводу, члена КПРС «Л» (прізвище не називається з етичних міркувань) після того, як він у попередній каденції вже працював на цій посаді і був забалотований делегатами конференції при спробі обратися на новий строк [31, арк. 2–3].

Рекомендовані на свої посади партійними органами були також Голова обкому Сталінської профспілки працівників сільського господарства та заготівлі «Б» та її секретар «Т». У зв'язку із завершенням будівництва піонерського табору на території Краснолиманського району вони затіяли святкування цієї події разом із головою місцевої контори «Заготзерно» «В». Після вживання значної кількості міцних напоїв заїжджі профспілкові «лідери» затіяли з ним боротьбу, під час якої зламали йому ногу. Здавалося б, що це абсолютно банальний випадок, який не заслуговує уваги дослідника. Втім, таким можна було б його вважати, якби не рішення з цього питання Президії облпрофради, яка, розглянувши справу, по суті дійшла висновку, що названі особи, безперечно, заслуговують звільнення з посад, однак, враховуючи їх зізнання та щиросердне розкаяння обмежилася доганою. Два роки поспіль та ж сама Президія преміювала одного з наших героїв цінним подарунком і дозволила обкому, яким він продовжував керувати, виділити з профспілкового бюджету 300 рублів для його заохочення [32, арк. 91; 48]. Довідково: середня заробітна плата робітників і службовців у 1960 р. у республіці складала 78 рублів 30 копійок.

Значна частина кадрів профспілок республіки входила до номенклатури Укрпрофради. Її структура досить складна і заплутана. Тому визначити точну кількість осіб, що вона включала, практично неможливо. Частина з них затверджувалася Президією Укрпрофради, а частина – Секретаріатом. Згідно постанови Президії Укрпрофради від 30 серпня 1961 р. Президія затверджувала 90 осіб, а секретаріат – 306. Крім того, ним же затверджувалися кандидатури 31 голови профкому найбільших підприємств і 9 профкомів вищих навчальних закладів. До їх переліку входили Київський та Львівський університети, Донецький, Одеський та Харківський політехнічні інститути та інші [33, арк. 6–7; 8–12]. Крім усіх попередніх

узгоджень, у тому числі й партійних, обрана на одну з номенклатурних посад особа проходила затвердження на засіданні Президії чи Секретаріату Укрпрофради. Звільнення з посад здійснювалося теж цими ж органами, що давало профспілковим обранцям цієї категорії певний імунітет. Однак, номенклатурна система призначення та звільнення профспілкових працівників з посад вивчена недостатньо, а тому потребує окремого самостійного дослідження. Зараз же зрозуміло лише те, що профспілкова номенклатура являла собою лише частину загальної системи, що діяла в колишньому СРСР. Зрозуміло також, що вона перетворювала вибори на цілковитий фарс, в якому місця для реальних виборів не залишалося.

Насамкінець виокремимо декілька принципових висновків, що узагальнюють зазначене вище. По-перше, зростання кількості компетенцій профспілок у час «відлиги», ініційоване КПРС, було засобом політичної боротьби прийдешньої влади з прихильниками та соратниками Й. В. Сталіна. Такий підхід дозволяв у центр суспільного розвитку поставити не окрему особу, що мало місце за сталінських часів, а трудящі маси. Останнє повністю відповідало методології «відлиги», яка вибудовувалася на показовому запереченні культу особи. Тому розширення повноважень наймасовішої організації виступало механізмом, який утверджував ідею пріоритетності мас перед окремою особою, водночас виправдовуючи прихід нової влади та зміцнюючи її політичне становище.

По-друге, визнання профспілками керівної та спрямовуючої ролі КПРС наперед визначало характер наданих їм повноважень. Усі вони, прямо чи опосередковано, спрямовувалися на захист політичних інтересів партії влади, який здійснювали кадри наймасовішої організації. Тому невпинне зростання компетенцій профспілок прямо пропорційно впливало як на рівень політизації їх кадрів, так і на процес зростання залежності громадської організації від партії влади.

По-третє, організація кадрової роботи спілок була вибудована на засадах попередньої рекомендації з боку КПРС, яка не лише себе не виправдовувала, а й стояла на заваді фаховому вихованню та розстановці кадрів цієї масової організації. Разом із номенклатурним принципом їх добору партія влади забезпечувала не належний рівень фаховості профспілкових кадрів, а необхідний рівень їх політичної відданості.

Джерела та література

1. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: теорія, методологія, практика / В. Ф. Цвих. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
2. Тупиця О. М. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування. Монографія / О. М. Тупиця. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2008. – 352 с.
3. Докашенко В. М. Профспілкове членство у політичному вимірі (середина 50-х – середина 60-х рр.) / Віктор Миколайович Докашенко // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2006. – № 2 (24). – С. 158–166; Докашенко В. М. Первинні профспілкові організації в контексті політичних завдань «відлиги» / Віктор Миколайович Докашенко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / За ред. проф. Миколи Шитюка. – № 1 (43), червень 2017. – Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. – С. 31–42.
4. Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 г. – М. : Профиздат, 1955. – 31 с.
5. Інформація Центральному Комітету Комуністичної партії України про кількість профспілкових органів та охоплення трудящих профспілковим членством // Центральний державний архів органів державної влади та управління України (Далі: ЦДАВО України), ф. 2605, оп. 8, спр. 1716.
6. О расширении прав республиканских, краевых, областных, дорожных, бассейновых, территориальных, фабрично-заводских и местных комитетов профсоюзов. Постановление Президиума Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 27 апреля 1956 года, протокол № 6, пункт 3 // Бюллетень Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов. – 1956 май. – № 9. – С. 1–3.
7. Штати платного профсоюзного аппарата областных советов, областных, дорожных, групповых, городских, районных, фабрично-заводских комитетов профсоюзов ... // ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 8, спр. 1716.
8. Докашенко В. М. Адміністративний ресурс «відлиги» (мета та засоби використання) / Віктор Миколайович Докашенко // Проблеми історії України: факти судження, пошуки : Збірник наукових праць. Інститут історії НАН України. – К. : Інститут історії НАН України, 2002. – С. 209–216.
9. Шепилов Д. Т. Воспоминания / Дмитрий Трофимович Шепилов. Воспоминания // Вопросы истории. Научный исторический журнал. – М., 1998. – № 9. – С. 3–32.
10. Стенограма наради перших секретарів обласних комітетів партії і голів облвиконкомів // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 4570.
11. Про проведення звітів і виборів у профспілкових організаціях Української РСР. Постанова Секретаріату ЦК Компартії України 13 грудня 1957 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 8, спр. 2457.
12. О кадрах профсоюзных работников с 1958 г. по июль 1958 г. Докладная записка в ЦК Компартии Украины // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2605, оп. 8, спр. 1716.
13. О работе профессиональных союзов СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС 16–17 декабря 1957 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 9. – 1956–1960. – 9-е изд., доп. и испр. – М. : Политиздат, 1986. – С. 213–228.
14. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. – К. : Держполітвидав, 1959. – 47 с.
15. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XIII з'їздом профспілок СРСР 1 листопада 1963 р. – К. : Політвидав України, 1964. – 49 с.
16. Конституция Союза Советских Социалистических республик. Проект. 1964 год. // Пыжиков Александр. Хрущевская оттепель / Александр Владимирович Пыжиков. Хрущёвская «оттепель». – М. : Олма-Пресс, 2002. – С. 401–458.
17. Складено за результатами підрахунків здійсненими за: Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден X съездом профсоюзов СССР (19–27 апреля 1949 г.). – М. : Профиздат, 1952. – 32 с.; Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 г. – М. : Профиздат, 1955. – 31 с.; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. – К. : Держполітвидав, 1959. – 47 с.; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XIII з'їздом профспілок СРСР 1 листопада 1963 р. – К. : Політвидав України, 1964. – 49 с.
18. Стенограмма съезда профсоюзов СССР. 14–16 мая 1958 г. // ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 8, спр. 1630.
19. Штати платного профсоюзного аппарата областных советов, областных, дорожных, групповых, городских, районных, фабрично-заводских комитетов профсоюзов ... // ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 8, спр. 1716.
20. Показники середніх заробітних плат по Україні [Електронний ресурс]. URL <https://pensia.ua/ua/baza-znan/pensiyna-enciklopedia/item/485po-kaznyku-serednikh-zarobitnykh-plat-po-ukraini> (дата звернення 05.09.2017).
21. Устав Коммунистической партии Советского Союза с поправками и дополнениями XIX съезда КПСС. 5–14 октября 1952 г. // КПСС в резолюциях. – Т. 10. – С. 285–301.

22. Задачи Коммунистической партии Украины по выполнению решений июньского Пленума Центрального Комитета КПСС. Постановление Пленума ЦК Компартии Украины 14–15 июля 1959 г. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Том второй. – 1941–1976. – К. : Политиздат Украины, 1977. – С. 674–690.
23. Материалы к выступлению на семинаре-совещании в ВЦСПС 16–23 августа 1962 г. // (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 8, спр. 3250, арк. 1–37.
24. Устав Коммунистической партии Советского Союза. Принят XXII съездом Коммунистической партии Советского Союза 17–31 октября 1962 г. // КПСС в резолюциях... – Т. 10. – С. 185–204.
25. Материалы к выступлению на семинаре-совещании в ВЦСПС 16–23 августа 1962 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 8, спр. 3250, арк. 1–37.
26. Организационная работа профсоюзов. Учебное пособие / Под общей редакцией И. И. Чангли. – М. : Профиздат, 1988. – 224 с.
27. Звіти та вибори в 1955 р. Статистичний звіт // ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 8, спр. 908; Звіти та вибори в 1963 р. Статистичний звіт // ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 8, спр. 2471.
28. Ленин В. И. Как организовать соревнование / Владимир Ильич Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 35. – С. 195–205.
29. V Пленум Украинского республиканского совета профессиональных союзов. 8 червня 1960 р. // ЦДАВО України, оп. 8, спр. 2392.
30. IV Пленум Української республіканської ради професійних спілок. 23–24 лютого 1959 р. // ЦДАВО України, оп. 8, спр. 1949.
31. Довідка про підбір та розстановку керівних профспілкових кадрів у Запорізькій області // ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 8, спр. 1436.
32. Протокол засідання Президії Сталінської обласної ради професійних спілок. 16 вересня 1957 р. // Донецький обласний державний архів (ДОДА), ф. 920, оп. 2, спр. 273; Протокол засідання Президії Сталінської обласної ради професійних спілок. 3 березня 1960 р. // ДОДА, ф. 920, оп. 2, спр. 504.
33. Постанова Президії Української республіканської спілки. 30 серпня 1961 р. // ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 8, спр. 3238.